

Makale Gönderim Tarihi: 04.10.2023 - Makale Kabul Tarihi: 12.10.2023

ÜLKE RAPORLARI IŞIĞINDA KARADAĞ'IN AVRUPA BİRLİĞİ ENTEGRASYONU: KARADAĞ TAM ÜYELİĞE YAKLAŞIYOR MU UZAKLAŞIYOR MU?

Zeynep PARALI*

Öz

İstikrar ve Ortaklık Süreci kapsamında Karadağ ve Avrupa Birliği arasındaki ilişkiler esasen Temmuz 2001'de kurulmuş, Batı Balkan ülkelerinin Avrupa perspektifi 2003 yılında Selanik'te düzenlenen AB Zirvesi'nde teyit edilmiş ve Temmuz ayında Karadağ ile Avrupa Birliği arasında düzenli istişarelerin bir biçimi olarak Geliştirilmiş Yoğunlaştırılmış Diyalog başlatılmıştır. 21 Mayıs 2006 tarihinde Karadağ'ın bağımsızlığına ilişkin yapılan referandumun ardından ise Karadağ bağımsızlığına kavuşmuştur. Bağımsız Karadağ'ın uluslararası hukuka tabiiyeti, 28 Haziran 2006 tarihinde BM üyeliğine kabul edilmesiyle teyit edilmiştir. Bundan sonraki süreçte Karadağ'ın en önemli dış politika hedefi Avrupa-Atlantik entegrasyonu olmuştur. Haziran 2007'de Avrupa Birliği (AB) ve üye devletleri, bağımsız egemen bir devlet olarak Karadağ ile ilişkilerini geliştirme kararı almış, Ekim 2007'de Karadağ ile Avrupa Birliği arasında İstikrar ve Ortaklık Antlaşması imzalanmıştır. 2008 yılında AB'ye tam üyelik başvurusu yapan Karadağ, 2010 yılında adaylık statüsü elde etmiş ve Haziran 2012'de ise tam üyelik müzakereleri resmen başlatılmıştır. Ancak tam üyelik söz konusu olduğunda Avrupa Birliği'nin aday ülkelerden iç siyasi engelleri ortadan kaldırma, reformları hızlandırma ve komşularla olan ihtilafları çözme gibi birtakım beklentileri bulunmaktadır. Gelenen noktada Karadağ'ın diğer Batı Balkan ülkelere nazaran komşularıyla görece daha az sorun yaşasa da ülkede halen yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele, demokratikleşme gibi konulardaki reformlarda başarısızlıkların olduğu görülmektedir. Bunlar da tam üyeliği geciktirecek etkenler arasında sıralanabilir. Çalışmanın asıl hedefi, Karadağ'ın AB ile tam üyelik müzakerelerine başladığı 2012'den bu yana AB'ye tam üyelik yolunda ne denli ilerleme kaydettiği sorusuna bir yanıt aramaktır. Avrupa Komisyonunun yayınlamış olduğu Ülke Raporlarının da bu çalışmaya ışık tutması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Batı Balkanlar, Karadağ, AB Entegrasyonu, İlerleme Raporları.*

* Doktora Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Avrupa Birliği Çalışmaları, zeyneparali@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8573-8770.

Montenegro's EU Integration in The Light Of Country Reports: Is Montenegro Approaching or Moving Away From Full Membership?

Abstract

Within the scope of the Stabilization and Association Process, relations between Montenegro and the European Union (EU) were essentially established in July 2001, the European perspective of the Western Balkan countries was confirmed at the EU Summit held in Thessaloniki in 2003, and Enhanced Condensed Dialogue was launched in July as a format of regular consultations between Montenegro and the EU. Following the referendum held on Montenegro's independence on 21 May 2006, Montenegro gained its independence. Independent Montenegro's subjection to international law was confirmed with its admission to UN membership on 28 June 2006. In the following period, Montenegro's most important foreign policy goal was Euro-Atlantic integration. In June 2007, the EU and its member states decided to develop relations with Montenegro as an independent sovereign state, and a Stabilization and Association Agreement was signed between Montenegro and the EU in October 2007. Montenegro, which applied for full membership to the EU in 2008, obtained candidate status in 2010, and full membership negotiations were officially launched in June 2012. However, when it comes to full membership, the EU has certain expectations from candidate countries, such as eliminating domestic political obstacles, accelerating reforms and resolving conflicts with neighbors. At this point, has relatively fewer problems with its neighbors compared to other Western Balkan countries, it is seen that the country still has failures in the reforms on these issues such as the fight against corruption and organized crime, democratization. These can be seen as the factors of the delay of full membership as well. The main goal of the study is to seek an answer to the question of how much progress Montenegro has made towards full membership in the EU since 2012, when it started full membership negotiations with the EU. It is expected that the Country Reports published by the European Commission will shed light on this work.

Keywords: *Western Balkans, Montenegro, EU Integration, Progress Reports.*

Giriş

AB'nin Batı Balkanlardaki istikrar ve barış ortamını sağlamak, ekonomik refah seviyesini artırmak, bölge devletlerinin ilgisini AB ile entegrasyon fikrine çekmek gibi amaçlarla İstikrar ve Ortaklık Süreci Politikalarını (Stabilization and Association Process-SAP) oluşturduğu görülmektedir. 21-22 Haziran 1999'de gerçekleştirilen AB Genel İşler Konseyi toplantısında kabul edilmiş olan SAP çerçevesinde Batı Balkanlara bir AB perspektifi sunulmuş ve belirlenmiş olan kriterlere uyum sağlamış

olan bölge ülkeleri ile “İstikrar ve Ortaklık Anlaşması” (Stabilisation and Association Agreement-SAA) imzalanması kararı alınmıştır. AB ile Batı Balkan ülkeleri arasında en önemli gelişmelerden biri olan SAP ve onun aracı SAA'ların müzakere edilmesi ve uygulanması süreci bir dizi koşulluluğu içinde bulundurmakta ve tam üyelğe giden yolda temel basamakları oluşturmaktadır. Bu anlamda ilişkilerin ilerletilmesi veya askıya alınması SAA'ların giriş bölümlerinde de yer alan demokrasi, hukukun üstünlüğü, serbest piyasa ekonomisi, serbest ticaret, azınlık haklarına saygı, BM şart ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), hükümleri de dâhil olmak üzere gerekli koşulların sağlanmasından geçmektedir. Bu politika ile amaçlanan, bölgede gerçekleştirilmesi gerekli olan (siyasi, ekonomik, ticari ve insan hakları vb.) reformlara destek olmak ve diğer yandan da Batı Balkan ülkelerinin kendi aralarında yaşanan çatışma ve ihtilafları sonlandırmak olmuştur. Dolayısıyla da Batı Balkan ülkelerinin AB entegrasyonunun ana çerçevesini oluşturan SAP bölgesel istikrarı sağlamak ve tam üyelik üzere iki temel hedefi bünyesinde barındırmaktadır (Elbasani, 2012: 268).

Bugün gelinen noktada Batı Balkanlar coğrafyasının AB'ye tam üyelik sürecini ele aldığımızda 2004 yılında Slovenya ve 2013 yılında da Hırvatistan'ın AB'nin tam üyesi oldukları görülmektedir. 2013 yılında gerçekleşen Hırvatistan üyeliğinin ardından ise AB üyeliğine en yakın olan devlet de çalışmamızın konusu olan Karadağ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en önemli nedenleri ülkenin AB ile arasında ciddi bir siyasi krizin bulunmaması ve diğer Batı Balkan ülkeleri ile kıyaslandığında da komşularıyla daha az sorunun olmasıdır. Zira 2006 yılında bağımsızlığını kazanan Karadağ, 2007 yılında AB ile SAP'ı imzalamış, 2008'de AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve 2010 yılında ise AB'ye aday ülke statüsü elde etmiştir. 29 Haziran 2012 tarihinde AB ile tam üyelik müzakereleri başlatılan Karadağ günümüz itibarıyla AB ile müzakerelere devam etmektedir. Bu çalışmanın amacı, Karadağ'ın AB ile bütünleşme yolculuğunda kat ettiği ilerlemeyi gözler önüne sermektedir. Bu noktada, Karadağ'ın tam üyelik müzakerelerine başlamış olduğu tarihten günümüze Ülke Raporları özellikle siyasi-ekonomik kriterler açısından detaylı bir şekilde analiz edilecek; 2022 yılı itibarıyla hala sorunlu olan yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele konusunun incelenecek; insan hakları, ifade özgürlüğü gibi alanlarda kaydedilen ilerlemeler saptanacaktır. En nihayetinde ise Karadağ, AB tam üyeliğine yaklaşıyor mu yoksa uzaklaşıyor mu sorusuna bir yanıt aranacaktır.

1. Karadağ'ın Avrupa Birliği ile Entegrasyon Süreci

Ulus devlet inşa etme sürecini diğer Batı Balkan ülkeleri ile karşılaştırıldığında daha geç ve bağımsızlığını herhangi bir savaş yaşamadan kazanan Karadağ, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin (YSFC) dağılmaya başladığı 1990'lı yıllardan 2003 yılına değin Yugoslavya Federal Cumhuriyeti (YFC) şeklinde bilinen Sırbistan ve Karadağ'ı içine alan federasyon içinde yer almıştır (Şahin, 2013: 26). 2003 yılında ise AB arabuluculuğunda imzalanmış olan Belgrad Antlaşması ile YFC hukuken ortadan kalkmış ve üç yıl yaşayacak olan Sırbistan-Karadağ Devleti kurul-

muştur. Üç yılın sonunda Belgrad Antlaşması'nın 60. maddesinde de düzenlendiği üzere devlet birliğini oluşturan Sırbistan ve Karadağ'ın düzenleyecekleri bir referandum ile bu yapıyı sürdürüp sürdürmeyeceklerine karar verebilecekleri açıkça ifade edilmiştir. 21 Mayıs 2006'da gerçekleştirilen ve Karadağ vatandaşlarının %55'inin bağımsızlık doğrultusunda oy verdiği referandumdan sonra Karadağ 3 Haziran 2006 yılında bağımsızlığını ilan etmiş ve bölgede bir bağımsız devlet olarak ortaya çıkmıştır (Durokovic, 2014: 168-169).

Bu dönemde AB ayrılma kararına tepkisini 1990'larda yaşanan gelişmelere nazaran zamanında ve etkin bir şekilde göstermiş (Sırbistan ile Karadağ'ın ayrılması hususunda tedirgin olmasına rağmen) olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira bu süreç içinde AB, Karadağ hükümeti ile muhalefet arasında arabuluculuk üstlenmiş, referandumun hazırlanma sürecine katılmış ve bizzat AB bağımsızlığın kazanılması koşulu olarak %55 oranında bir seçmen barajı belirlemiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde her ne kadar belirlenen bu seçmen oranı demokratik ilkeler açısından tartışmalı bulunsa da, ülkedeki azınlıkların oranları düşünüldüğünde Boşnak ve Sırp azınlığın desteği olmadan yaşanacak bir ayrılığın demokratik olmayacağına ilişkin bir kabulün gözetildiğini iddia edebiliriz. Netice itibarıyla sorunsuz sayılabilecek referandumda %86,5 oranında katılımın gerçekleşmiş ve referandumdan %55 oranında bir bağımsızlık sonucu çıkmış, böylece Karadağ'ın bağımsızlık kararı kabul görmüştür (Durokovic, 2014: 170; Radulović, 2011: 79; Ekinci, 2014: 14).

Yukarıda aktarılanlar ışığında, AB'nin Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmasında üstlendiği rolün öneminden kısaca bahsetmenin faydalı olacağı düşünülmektedir. AB, demokratik bir çözüme ve istikrara kavuşulmasında Karadağ'ın iç işlerine uygulamış olduğu yumuşak güç müdahalesiyle hem Sırbistan ve Karadağ'ın barışçıl bir şekilde ayrılmasının yolunu açarak arka bahçesi olarak gördüğü Batı Balkanlar'da önemli bir başarı elde etmiş hem de AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikası'na (ODGP) önemli bir ivme kazandırmıştır (Radulović, 2011: 79). Diğer yandan vurgulanması gereken önemli bir husus referanduma giden süreçte dahi Avrupa-Atlantik entegrasyonuna dâhil olmaya çalışan Karadağ'daki siyasi elitlerin bağımsızlığın kazanılmasının ardından da bu entegrasyonun Karadağ için bir öncelik olduğunu vurgulaması olmuştur. Zira Karadağ bağımsızlığını kazandıktan sonra yayınladığı ilk Ulusal Strateji Belgesi'nde Avrupa-Atlantik entegrasyonunu ülkenin ilk hedefi olduğunu ve bu ağ ile bütünleşmek amacıyla gerekli adımları atacağını belirtmiştir (Dudley, 2017: 20). Karadağ'ın askeri gücünün zayıf olduğu ve muhtemel saldırılar karşısında kendisini savunamayacak bir ülke olduğu göz önüne alındığında ise güvenlik garantileri içeren bir askeri ittifakın da parçası olma arzusunun makul olduğu iddia edilebilir. Bu doğrultuda da Karadağ hükümeti Birleşmiş Milletlerin (BM) 192. üyesi olmuş, AGİT, Dünya Bankası, Avrupa Konseyi, Barış için Ortaklık, Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi birçok kurum ve kuruluşa üye olarak uluslararası arenadaki konumunu güçlendirmeye çalışmıştır (Radulović, 2011: 80).

AB ile olan ilişkilere bakıldığında ise Karadağ ile AB arasında SAP kapsamında 2001 yılında kurulmuş olan ilişkiler 2005 yılında Sırbistan'ın Lahey Uluslararası Ceza Mahkemesi ile işbirliği yapmamasından dolayı kesilse de, Karadağ'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra ilişkilerin 12 Haziran 2006'da yeniden tesis edildiği görülmektedir (Erdem, 2016: 32). Bu çerçevede, AB Bakanlar Konseyi Karadağ ile 24 Temmuz 2006'da SAA müzakerelerini sürdürme yönünde bir karar almış ve ardından 8 Kasım 2006'da Karadağ'ın ilk İlerleme Raporu yayınlanmıştır. 22 Ocak 2007'de ise AB değerlerine ve koşullarına ilişkin olarak Konsey kararı da yayımlanmıştır (Radulović, 2011: 80-81). Bu ilişkilerin tesisinde Karadağ ile AB arasında önemli bir siyasi ihtilafın bulunmaması ve Dukanoviç'in bölgesel ve uluslararası öncelikleri yerine getirmeye çabalayan bir lider olarak AB ile ABD'nin desteğini almasının önemli etkenler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu anlatılanlara bakıldığında en nihayetinde Karadağ'ın bağımsızlığına kavuşmasında AB dış ilişkilerinin önemli bir başarı elde etmiş olduğu ve Avrupa-Atlantik ağıyla kurulan bu ilişkilerin gerek ülkeler arasındaki ilişkilerde gerekse de etnik ve dini toplulukların arasındaki ilişkiler göz önüne alındığında AB'nin Batı Balkanların istikrara kavuşması çerçevesindeki politikasına olumlu hizmet ettiği açıkça görülmektedir.

Bundan sonraki süreçte Karadağ, AB ile Ekim 2007'de bir SAA imzalanmış ve bu antlaşma AB'ye üye devletlerden alınan onayın ardından 1 Mayıs 2010'da yürürlüğe girmiştir. Aralık 2008'de ise Karadağ, AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Aralık 2009'da Karadağ vatandaşlarına Schengen ülkelerine vizesiz giriş hakkı verilmiştir (Ekinci, 2014: 21; Sekulić, 2020: 136). Aralık 2010'da Avrupa Komisyonu, Karadağ'ın başvurusu hakkında olumlu bir görüş bildirmiş ve müzakerelerin başlaması ile Karadağ'ın üyeliğine ilişkin olarak koşulluluk politikası çerçevesinde öncelik gerektiren yedi temel şartı belirlemiştir. Bu koşullar; yargının kapasitesinin ve bağımsızlığının güçlendirilmesi, yolsuzluk ve organize suçlarla mücadelenin artırılması, seçim yasasının anayasa ile uyumlaştırılması, medya özgürlüğünün sağlanması, sivil toplum örgütleriyle işbirliğinin geliştirilmesi ve ayrımcılığın engellenmesi şeklinde karşımıza çıkmıştır (Şahin, 2013: 27). Bu öncelikler doğrultusunda AB Genel İşler Konseyi Karadağ'ın koşulları yerine getirme performansını incelemeyi sürdürürken, Aralık 2010'da gerçekleştirilen AB Liderler Zirvesi'nde Karadağ'a adaylık statüsü verilmiştir. Diğer yandan, 2008, 2009 ve 2011 İlerleme Raporlarında Karadağ'ın ilk beş yılda AB ile bütünleşme konusunda ilerleme kaydettiği vurgulanmış ve Aralık 2011'deki Brüksel Zirvesi'nde Avrupa Konseyi, müzakereleri Haziran 2012'de başlatmak yönünde katılım sürecini başlatmış, üyelik müzakereleri en nihayetinde 29 Haziran 2012'de başlatılmıştır (Durakovic, 2014: 174; Sekulić, 2020: 37).

Avrupa Komisyonu tarafından 2011 yılında ilan edilen "2011-2012 Genişleme Stratejisi" kapsamında AB genişleme sürecinde 23. fasıl olan "Yargı ve Temel Haklar" ile 24. fasıl "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik" konusunu daha çok önemsemiş ve söz konusu fasılların aday devletlerin tam üyelik müzakere süreçleri nihayete erinceye kadar açık kalacağını belirtmiştir. AB'nin bu yaklaşımı ise ilk kez Karadağ'ın katılım

müzakerelerinde uygulanmaya başlanmıştır. Diğer yandan, yolsuzluk ve örgütlü suçlar ile mücadele, Karadağ devletinin adaylık süreciyle ilgili AB'nin üzerinde en fazla üzerinde durduğu konulardan olmuştur (EUR-LEX, tarih yok). 2022 itibariyle ise 33 fasıl açılmış ve bunların 3'ü geçici olarak kapatılmıştır (European Commission).

Bu süreçte Karadağ, AB'ye tam üye olmak isterken, AB de Batı Balkanlar'daki bölgesel çıkarlarından dolayı Karadağ ile sağlam ikili ilişkiler kurmaya çalıştığı iddia edilebilir. Taraflar arasında ikili ilişkiler 2000'li yılların başında başlamış olmasına rağmen Karadağ'ın AB entegrasyonu sürecine dâhil olabilmesi için birçok alanda reformlar yapması gerekmiştir. Bu doğrultuda, Karadağ'da hukuktan eğitime birçok alanda reform yapma çalışmaları hala devam etmektedir (Özer ve Ultan, 2021: 37). Bunun yanı sıra 5 Haziran 2017'de gerçekleşen NATO üyeliği de devletin üzerindeki Sırbistan ve Rusya baskısını azaltırken, devletin Avrupa-Atlantik bağlarını güçlendirmiştir. Ekim 2016'da NATO üyeliğini engellemek amacıyla Karadağ'daki Batı yanlısı hükümeti devirmeyi hedefleyen Rus destekli askeri darbenin başarısız olması ve ardından gelen NATO üyeliği Karadağ-Rusya ilişkilerinin seyrini değiştiren bir dönüm noktası olmuştur (Vurusic ve Trkanjec, 2019). Balkanlar coğrafyasında özellikle kültürel ve dini açılardan (Karadağ nüfusun üçte birinin Sırplardan oluşması, Ortodoks bir çoğunluğun bulunması vb.) müttefik olarak kabul edilen Karadağ'ın, NATO ve AB kurumlarına entegrasyonu Rusya'nın Balkan ve Adriyatik jeopolitiğinde önemli bir yere sahip olan Karadağ'daki nüfuzunun azalmasıyla sonuçlanmıştır. Avrupa-Atlantik kurumları ile bütünleşmesi hız kazanan Karadağ, tarihi bağlarına ve Rusya'nın yaptığı yatırımların ülkedeki Gayri Safi Yurt İçi Hasılası'nın (GSYH) %26'sını oluşturmasına rağmen 2014 yılında Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin ardından Batı yaptırımlarına katıldığı gibi Şubat 2022'de başlayan Rusya-Ukrayna Savaşı'nda da Brüksel'in Rusya'ya karşı yaptırımlarına katılmıştır (Özkan, 2023).

Tüm bu gerekçelerle Karadağ'ın AB ile tam üyelik müzakereleri yürüten devletler arasında en yüksek performansı gösteren aday olduğunu iddia etmek mümkündür. Zira Avrupa Parlamentosu (AP), Haziran 2022'de Karadağ'ın AB entegrasyonundaki ilerlemesinden duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etmiştir. Ancak Karadağ'ın seçim ve yargı konularındaki reformlarda ve organize suç örgütleri ile yolsuzlukla mücadelede ilerleme kat etmesi gerektiğini belirtmiştir (PubAffairs Bruxelles, 2022). Dolayısıyla da Karadağ'ın AB tam üyeliğinin dış siyasetten ziyade iç siyaset ile yakından alakalı olduğunu iddia etmek mümkündür. Kaldı ki, Ağustos 2022'de ülkede baş gösteren siyasi istikrarsızlık ve Sırp yanlılarının faaliyetlerinin artması bir yandan Rusya-Karadağ ilişkilerine yeni bir kapı aralanma potansiyeli artırırken diğer yandan da Karadağ'ın AB'ye tam üyelik sürecinin yavaşlamasına sebebiyet verebilir. Bu noktada, yukarıda bahsedilenleri tüm yönleriyle gözler önüne serebilmek için Karadağ Ülke Raporlarının incelenmesi elzemdir. Bu nedenle çalışmanın diğer bölümünde Karadağ'ın ne denli ilerleme kaydettiği anlayabilmek adına tam üyelik müzakerelerinin başladığı tarihten günümüze yayınlanan ülke raporları siyasi, ekonomik ve Karadağ için sorunlu bir konu olan yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele gibi açılardan ele alınarak detaylı bir şekilde incelenecektir.

2. 2013-2022 Karadağ İlerleme/Ülke Raporları: Karadağ'ın AB Entegrasyonunda Kaydettiği İlerleme

AP, 22 Mayıs 2012'de yayınladığı Karadağ'ın performansını değerlendirdiği raporunda Karadağ'da parlamentonun işleyişinin güçlendirilmesi, kamu yönetiminde uzmanlaşmanın sağlanması ve siyasileşmenin engellenmesi ve basın özgürlüğünün artırılması gibi konularda ilerleme kaydedildiğini belirtmiştir. Avrupa Komisyonu ise Karadağ'ın AB'ye üyelik şartlarını yerine getirdiği ifade ederek, müzakerelerin başlatılması hususundaki tavsiyesini tekrarlamıştır. Ancak yine de özellikle yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadelede hukukun üstünlüğünün sağlanması ve gazeteciliğe güvenli bir alan oluşturulmasında gerekli çabaların artırılmasında çağrıda bulunmuştur (Şahin, 2013: 29). 29 Haziran 2012'de başlatılan müzakerelerin ardından öncelikle "Yargı ve Temel Haklar" ile "Adalet, Özgürlük ve Güvenlik" fasıllarındaki tarama sürecine başlanmış ve "Bilim ve Araştırma" ile "Eğitim ve Kültür" fasılları açılmış ve geçici olarak kapatılmıştır. En nihayetinde tüm fasılların taranma süreci Haziran 2013'de tamamlanmıştır. Avrupa Komisyonu, Ekim 2013'te yayınladığı Karadağ İlerleme Raporu'nda, "Şirketler Hukuku", "Kamu Alımları", "Fikri Mülkiyet Hukuku", "Bilgi Toplumu ve Medya", "İşletme ve Sanayi Politikası" ile "Vergilendirme" fasıllarında müktesebatin olduğunu ifade etmiş ve bu müzakere başlıklarının açılmasını tavsiye etmiştir. Bununla birlikte yine Komisyon, "Malların Serbest Dolaşımı", "Tarım ve Kırsal Kalkınma", "Yerleşme Hakkı ve Hizmet Sunma Serbestisi", "Gıda Güvenliği, Veterinerlik ve Bitki Sağlığı" ve "Bölgesel Politika ve Yapısal Araçların Koordinasyonu" fasıllarındaki açılış şartlarının da saptandığını ifade etmiştir (European Commission, 2013).

Diğer yandan belirtilmesi gereken önemli bir konu, yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadelede alanındaki yetersizliğin Karadağ'ın, AB ile entegrasyon sürecinde önünde önemli bir engel olmasıdır. Bu sorunlar, Karadağ'ın Milosevic Yugoslavyası ile aynı çatı altında bulunduğu süreçte ortaya çıkmış, özellikle Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te yaşanan katliamlar sonucu uygulanmaya başlanan uluslararası yaptırımlar sonucunda Karadağ'da sigara ve benzin kaçakçılığı ile örgütlü suçların oranı artmıştır. Bununla birlikte, 1991 yılından 2023 yılına kadar kısa aralıklar haricinde ülkede Başbakan olarak görevini sürdüren Milo Dukanoviç ve diğer üst düzey devlet görevlileri arasında ve özelleştirmelerde iltimas, yolsuzluk ve nepotizmin yaygın olduğu söylenebilir (Arman, 2023: 27). Zira Dukanoviç'in akrabalarının önemli pozisyonlarda yönetici olduğu Karadağ'ın en büyük bankası olan Prva Bankası'nın adının karışmış olduğu usulsüzlük ve yolsuzluk olaylarını hatırlatmak yerinde olacaktır (Şahin, 2013: 30). Hatta bu olayın ardından Foreign Affairs, Mayıs-Haziran 2012 sayısında Karadağ'ı "mafya devlet" şeklinde nitelendirmiştir (Naım, 2012). Tüm bunlar göz önüne alındığında da Komisyonun 2012-2013 Genişleme Stratejisi'nin ana temasını "hukukun üstünlüğü" şeklinde belirlemesi şaşırtıcı olmayacaktır (Şahin, 2013: 30). Zira AB'nin hukukun üstünlüğünün AB genişlemesinin en önemli unsuru olduğunu vurgulaması Karadağ'ın yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele konusunda gerekli reformları uygulamak dışında bir alternatifinin olmadığını gözler önüne sermektedir.

Komisyon'un 'Genişleme Stratejisi ve Başlıca Zorluklar 2014-15' başlıklı raporu incelendiğinde Karadağ ile ilgili yukarıda bahsedilen konularla alakalı belli başlı sonuç ve tavsiyeler ortaya koyduğu görülmektedir. Mayıs 2014'te AB müktesebatı taramasının tamamlandığı Karadağ'da Aralık 2014'te, 23. Yargı ve Temel Haklar ile 24. Adalet, Özgürlük ve Güvenlik fasıllarında müzakereler açılmıştır. Karadağ tarafından kabul edilen eylem planlarına dayanarak AB, 23. ve 24. fasıllar için gelecekteki reformlara bir rehberlik sağlaması öngörülen 84 ara kriterden oluşan kapsamlı bir yol haritası oluşturmuştur. Toplamda 12 fasılda müzakereler açılmış ve 2 fasıl geçici olarak kapatılmıştır. Karadağ'daki ilgili mevzuatın Temmuz 2013'te gerçekleştirilen anayasal reformlarla uyumlu hale getirilmesinin ardından, bir dizi yargı ve savcılık görevlisi seçilmiş ve atanmıştır. Ekim 2014'te ise yeni bir Yüksek Devlet Savcısı atanmıştır. Ayrıca Ombudsmanlık Kanunu da dâhil olmak üzere, temel hakların korunmasına ilişkin yasal çerçeve güçlendirilmiştir (European Commission, 2014). Bu noktada belirtilmesi gereken husus, Yüksek Devlet Savcısı'nın atanmasının 23. ve 24. bölümler ile ilgili yükümlülükleri yerine getirmek için önemli bir araç olmasıdır.

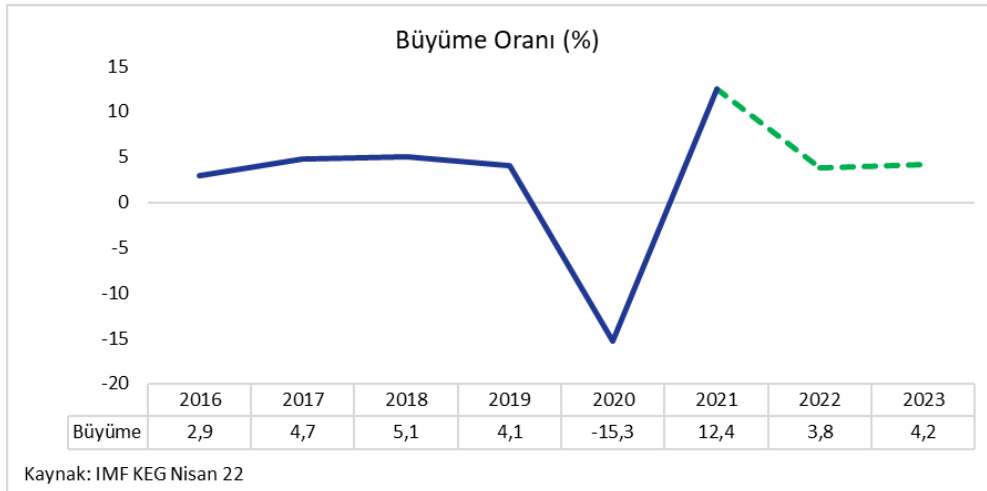
Yolsuzlukla mücadele konusunda ise yasal reformlarda ve alınması gereken tedbirlerde gecikmelerin yaşandığı ve kabul edilen yasal tedbirleri uygulanma noktasında sonuç alınmadığı ifade edilmiştir. Bu noktada, üst düzey yolsuzluklar da dâhil olmak üzere, yolsuzluk davalarında soruşturma, kovuşturma ve nihai mahkûmiyet kararlarına ilişkin güvenilir bir sicil geliştirilmesi gerekliliğinin altı çizilmiştir. Diğer yandan Komisyon, ifade ve medya özgürlüğüne ilişkin kaygıların varlığına dikkat çekmiş, gazetecilere yönelik olarak şiddet olaylarının soruşturulması kapsamındaki çalışmaların hızlandırılmasını vurgulamıştır. Ayrıca yapıcı siyasi diyalogun tesis edilmesi ve seçim sürecinde devlet kurumlarında güvenin yeniden sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte, AB'ye entegrasyon konularında idari kapasitelerin güçlendirilmesinin AB yolundaki ivmenin sürdürülmesi anlamında elzem olacağının altı çizilmiştir (European Commission, 2014).

2015 İlerleme Raporu'na gelindiğinde siyasi kriterler açısından 2014 yılında kabul edilen seçim mevzuatının, seçmenlerin elektronik ortamda kimliklerinin belirlenmesi de dâhil tam olarak uygulanması gerektiği belirtilmiştir. AB'den alınan kamu fonlarının siyasi partilerin kendi çıkarları doğrultusunda kötüye kullanıldığına ilişkin iddialarda siyasi bir takibin yapılmadığı ifade edilmiştir. Eylül 2015'te Karadağ'ın başkenti olan Podgorica'da hükümetin istifasını isteyen muhalefet partileri seçimlerin adil yapılması için protesto gösterisi düzenlemiş, gösterilen sonunda polis ile protestocular arasında çatışma çıkmış, ciddi yaralanmalar ve maddi hasarlar meydana gelmiştir. Komisyon ortaya çıkan bu şiddet olayları ve aşırı güç kullanımına yönelik iddiaların usulünce soruşturulması ve tüm siyasi partilerin parlamentoda yeniden bir siyasi diyalog geliştirmesi gerektiğini ifade etmiştir (European Commission, 2015).

Kamu yönetimindeki reformlara ilişkin olarak ise Karadağ'ın orta düzeyde hazırlıklı olduğu saptanmıştır. Ancak her ne kadar orta düzeyde olsa da liyakate dayalı işe alımlarda ve bu konuda siyasallaşma ile mücadelede ulaşılan sonuçların dengesiz olduğu belirtilmiş, kamu mali yönetimi konusunda Karadağ'ın muhasebe standartlarını uluslararası standartlarla uyumlu hale getirmesi, güçlü bir iç kontrol çerçevesi oluşturması ve yasal uyumu iyileştirmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Karadağ'daki yargı sistemi de orta düzeyde hazırlıklı olarak saptanmıştır. Yasal çerçevenin Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirilmesi, profesyonelliğin ve bağımsızlığın artırılması yönünde önemli adımlar atılmış olduğu ancak artık uygulama aşamasına ağırlık verilmesi gerektiği saptanmıştır. Yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadelede ise Karadağ'ın henüz belli bir hazırlık seviyesine ulaştığı ancak özellikle üst düzey yolsuzlukla ilgili olmak üzere, yolsuzluk davalarında etkili soruşturma, kovuşturma ve nihai mahkûmiyet kararlarına ilişkin sicilin sınırlı kaldığı belirtilmiştir. Geniş suç şebekelerinin soruşturulması ve kara para aklama ile mücadele edilmesi için daha fazla çaba sarf edilmesi gerektiği kaydedilmiştir. Bu noktada aslına bakılırsa katılım müzakerelerinde ilerleme kaydedilmesinin hukukun üstünlüğü alanında kaydedilecek ilerlemeye de bağlı olduğu da yinelenmiştir (European Commission, 2015).

Ekonomik kriterlere bakıldığında, Karadağ'ın işleyen bir piyasa ekonomisinde orta düzeyde olduğu görülmektedir. Mali uyum ve iş ortamının iyileştirilmesi hususunda çeşitli ilerlemeler kaydedilmiştir. Karadağ'ın ekonomisi 2009 ve 2012'de yaşanan durgunluktan 2013'te çıkmış ve ülke ekonomisindeki büyüme 2014'teki yavaşlamanın ardından özellikle AB yatırımlarının desteği ile ivme kazanmıştır (European Commission, 2015).

Grafik 1. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nun (DEİK) Verilerine Göre Karadağ Ekonomisinin Büyüme Oranı

Kaynak: DEİK, 2022.

DEİK'in verilerine göre de (2022), Karadağ ekonomisi 2012 yılında bir daralma yaşamış ancak 2013-2019 yılları arasında ortalama %3,6 oranında büyüme göstermiştir. Ancak bu büyüme yukarıdaki grafikte de açıkça görüldüğü üzere 2019 yılında ortaya çıkan Covid-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılında ciddi bir düşüş yaşamıştır. Öyle ki imalat sanayi %8,3, inşaat sektörü %13, konaklama %73, ulaşım ise %20,2 oranında bir daralama ile karşı karşıya kalmıştır. Diğer yandan yine 2015 İlerleme Raporuna göre bankalar, sürekli olarak yüksek düzeyde batık krediler, borç geri kazanım sorunları ve piyasanın küçük olması nedeniyle düşük kârlılıkla karşı karşıya kalmakta, bu da kredilerin kıt ve pahalı olmasına yol açmıştır.

Aşağıdaki grafikte seri 1'in genç seri 2'nin ise Karadağ'daki genç işsizlik oranını gösterdiği dikkate alındığında 2013 yılı itibarıyla %20 olan işsizlik oranının 2015'de de aynı oranda seyrederken 2016 yılında %18'e düştüğü görülmektedir. Ancak her ne kadar 2008 ekonomik kriziyle birlikte işsizlik konusu AB'ye üye olan devletlerin tamamında bir sorun olarak karşımızda çıksa da, 2015 yılındaki oranın 2016'da düşmesine rağmen (ki bu oranın 2022 yılı itibarıyla %24 ü geçtiği göz önüne alınırsa) %20'lerde seyretmesi Karadağ'ın tam üyeliği konusunda AB için tatmin edici olmaksızın uzak görünmektedir. Ayrıca ülkenin Gayri Safi Yurtiçi Hasılası'nın (GSYİH) %20,9'unu oluşturan sanayi ve %70'ini oluşturan tarım ürünlerinde (DEİK, 2022) Karadağ'ın rekabet gücünün hâlâ düşük olduğu ve bu durumun iyileştirilmesi gerektiği saptanmıştır (European Commission, 2015).

Üyeliğin getirdiği yükümlülükleri üstlenme kabiliyeti açısından ise Komisyon, Karadağ'ın uyum düzeyi farklılık gösterse de çoğu müktesebat başlığı için hazır olduğunu ancak çevre ve iklim değişikliği konularında hazırlıkların erken bir aşamasında olduğunu belirtmiştir. Müktesebata uyum sağlanması ve idari kapasitenin güçlendirilmesi Karadağ için önemli bir zorluk olmaya devam etmektedir. Son olarak bölgesel işbirliği konusunda Karadağ'ın yapıcı bir rol oynadığı ve Ağustos ayında Bosna Hersek ve Kosova ile sınır anlaşmalarının imzalanması da dâhil olmak üzere komşularıyla ikili sorunlara karşılıklı olarak barışçıl çözümler bulunması yönünde önemli adımlar attığı kaydedilmiştir (European Commission, 2015).

AB, 2016 yılından itibaren İlerleme Raporu ifadesini Ülke Raporu olarak değiştirmiştir. 2016 yılı Ülke Raporunda siyasi kriterler ele alındığında, Ekim 2016'daki parlamento seçimlerinin revize edilmiş bir yasal çerçeve altında gerçekleştirildiği, teknik gecikmelere ve sorumlu kurumlar arasındaki zorlu ilişkilere rağmen genel olarak seçim hazırlıklarının daha şeffaf bir şekilde yürütüldüğü kaydedilmiştir. Diğer yandan, kamu fonlarının parti siyasi amaçları doğrultusunda kötüye kullanıldığı iddiasına ilişkin siyasi bir takip olmadığı yinelenmiştir. Kamu yönetimi reformu konusunda özellikle 2016-2020 kamu yönetimi reform stratejisinin kabul edilmesi, kamu mali yönetimi reform programı, maaşlara ilişkin yeni kanunun yürürlüğe girmesi ve idari usullerin basitleştirilmesi ile bazı ilerlemeler olduğu saptanmıştır. Fakat kamu hizmetlerinin siyasallıktan arındırılması ve devlet idaresi-

nin doğru boyutlandırılması konularının etkili bir şekilde ele alınması için güçlü bir siyasi iradeye ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Yargı sisteminde ise Yargı ve Savcılık Konseyi'nin kapasitesi geliştirildiğine dair bazı ilerlemeler kaydedilmiştir (European Commission, 2016).

Yolsuzlukla mücadele hususunda, Yolsuzlukla Mücadele Ajansı'nın 2016 yılında çalışmalarına başladığı, kurumsal yapılanma sürecinin önemli ölçüde tamamladığı vurgulanmış, bundan sonraki aşamada ise tüm kurumların görevlerini yerine getirme kapsamında daha proaktif davranması gerektiğinin altı çizilmiştir. Örgütlü suçlarla mücadeledeyse özellikle insan ticareti ve kara para aklama konularında olmak üzere, örgütlü suç davalarındaki sicilin geliştirilmesine yönelik çabalar devam etmesi gerektiği ifade edilmiştir. Diğer yandan Karadağ'ın, AB ve uluslararası insan hakları standartlarıyla daha fazla uyum sağlamak ve savunmasız grupları ayrımcılıktan korumak için yeterli mekanizmaların olmasını sağlamak üzere çeşitli mevzuat reformlarını tamamladığı ancak bu reformları uygulamada zayıf kaldığı saptanmıştır. Komisyon, insan hakları ihlallerine yönelik tutarlı bir yaptırım politikası sağlamak amacıyla genel yasal çerçevede yapılan değişikliklerin henüz kabul edilmediğini ve Roman azınlığın eğitim, sağlık vb. çeşitli alanlarında en savunmasız ve en fazla ayrımcılığa uğrayan topluluk olmaya devam ettiğini belirtmiştir. Bu noktada, Karadağ'ın hâlâ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadına daha aktif uyum sağlaması gerektiğini vurgulanmıştır (European Commission, 2016).

Üyelik yükümlülüklerini üstlenebilme kabiliyetine ilişkin olarak, Karadağ'ın müktesebatin uygulanmasına yönelik uyum ve hazırlık konusunda önemli çalışmalar yaptığı, malların serbest dolaşımı, kamu alımları, istatistik ile adalet, özgürlük ve güvenlik gibi birçok fasılda orta düzeyde hazırlıklı olduğu kaydedilmiştir. Karadağ'ın, AB'nin tüm ortak dış ve güvenlik politikası pozisyonlarına ve deklarasyonlarına uyum sağlamaya devam ettiği vurgulanmıştır. Ancak hala Karadağ'ın, balıkçılık, bütçe ve mali hükümler ile çevre ve iklim değişikliği alanındaki hazırlıklarının erken bir aşamasında olduğu saptanmıştır. Karadağ'ın özellikle rekabet politikası ile ekonomik ve parasal politikaya odaklanmasının önemli olduğuna dikkat çekilmiştir (European Commission, 2016).

2018 Ülke Raporunda siyasi kriterlere ilişkin olarak, Karadağ'da Ekim 2016'da gerçekleştirilen parlamento seçimlerinden bu yana muhalefetin parlamentoyu boykotunun devam etmesi gündem olmuştur. Her ne kadar Aralık 2017'de muhalefetin bir kısmı meclise geri dönse de henüz parlamentoda diyalogun ve denetimin iyileştirilmediği ve Karadağ'ın siyaset sahnesinin parçalanmış ve kutuplaşmış yapısının demokratik kurumlarda siyasi diyalog eksikliğini derinleştirdiği belirtilmiştir. Bu doğrultuda, parlamentonun yasama kapasitesi ile yürütme gözetiminin geliştirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunun dışında, ses kayıtları olayının siyasi ve adli takibinde yeni bir gelişme olmadığı kaydedilmiştir (European Commission, 2018).

Karadağ, kamu yönetimi reformu konusunda özellikle devlet memurları ve kamu çalışanları ile yerel özerk yönetimlere ilişkin yeni kanunların kabul edilmesiyle, kamu hizmetinde liyakate dayalı işe alımın uygulanması amacıyla önemli ilerleme kaydedilmiştir. Karadağ'ın yargı sisteminde ilerlemeler gerçekleşmiş ancak bağımsızlığını ve profesyonelliğini artırmayı amaçlayan yargıya ilişkin yasal çerçevenin henüz tam olarak uygulanmadığı not edilmiştir. Yolsuzlukla mücadele konusunda önceki yıllardan farklı olarak üst düzey yolsuzluk davalarında soruşturma, kovuşturma ve nihai mahkûmiyet kararlarına ilişkin bir ilk sicil oluşturulduğu ancak bu sicilin daha da güçlendirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ülkede ciddi bir sorun olarak sürekli yinelenen örgütlü suçlarla mücadele, göçmen kaçakçılığı ve uyuşturucu kaçakçılığı (Arman & Çiftçi, 2019: 37) ile mücadelede kovuşturmalara ilişkin sınırlı bir ilerleme olduğu kaydedilmiştir (European Commission, 2018).

Temel haklar konusunda Karadağ mevzuatını AB standartlarıyla daha da uyumlu hale getirmiş, özellikle Ombudsmanlık kurumunun çalışmaları iyileşmiştir ancak kurumsal çerçevenin güçlendirilmesi ve insan haklarının etkili bir şekilde korunması için daha fazla çabanın gerekliliği vurgulanmıştır. Ayrımcılıkla mücadele mevzuatında kaydedilen ilerlemenin ardından, Karadağ'ın şimdi hassas grupları ayrımcılıktan korumak için mevzuatın uygulanması zayıf kalmaya devam etmektedir ve insan hakları konusunda kurumsal kapasitenin artırılması ihtiyacının altı çizilmiştir. Karadağ ifade özgürlüğü konusunda belli bir hazırlık seviyesine ulaşmıştır ancak rapor döneminde ilerleme kaydedilmemiştir. Medya ortamı son derece kutuplaşmış olduğu ve özgür medyanın rolünün anlaşılması konusundaki zorluklar sürdüğü de not edilmiştir (European Commission, 2018).

Raporda ekonomik açıdan Karadağ'ın bazı ilerlemeler kaydetmiş olduğu, makroekonomik ve mali istikrarın güçlendiği saptanmış ancak başta yüksek kamu borç yükü olmak üzere süregelen zorlukların ele alınması için daha fazla çaba sarf edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Ekonominin düşük veya ılımlı enflasyon ortamında Grafik 1.'de de görüldüğü üzere 2013'ten bu yana kesintisiz büyümekte olduğu kaydedilmiştir. Mali sektörün ödeme gücü ve likiditesi iyileştirildiğinin fakat ticaret açığının azaltılması için ihracat tabanının kapsam ve kalite bakımından geliştirilmesini vurgulamıştır. Kayıt dışı ekonomiden kaynaklanan haksız rekabet de dâhil hukukun üstünlüğüne ilişkin zayıflıkların, iş ortamını olumsuz etkilediği bu sebeple de işgücü piyasasının, düşük katılım ve yüksek işsizlik oranlarına yansıyan yapısal zorluklarla karşı karşıya kaldığı saptanmıştır (European Commission, 2018).

2019 yılı Karadağ Ülke Raporunda ise Komisyon, rapor döneminde kapsamlı ve kapsayıcı bir şekilde gözden geçirilmesi gereken seçim çerçevesine yönelik düşük güven düzeyine dikkat çekmiştir. Bu amaç doğrultusunda 2018 sonbaharında, seçim ve diğer mevzuatın reformuna ilişkin geçici bir parlamento komitesi kurulmuştur. Rapor döneminde, 11 belediye ve bir kent belediyesinde cumhurbaşkanlığı ve yerel seçimler gerçekleştirilmiş ancak yerel seçimler, uluslararası gözlemi zorlaştıracak ve

bağımsız olarak değerlendirilemeyecek usulsüzlük iddialarının sürekli olarak yapılmaya devam edildiği kaydedilmiştir. Muhalefet partilerinin çoğunluğunun geçici ve kısmi olarak Meclise dönmesi ve geçici meclis komisyonunun kurulmasıyla 2018 yılı boyunca Mecliste siyasi diyalogun yeniden tesis edilmesinde sınırlı ilerleme kaydedilmiştir. Ancak, 2018'in sonlarında bir muhalefet milletvekilinin gözaltına alınması ve 2019'un başlarında yolsuzluk ve yasadışı siyasi parti finansmanı iddialarının (zarf olayı)¹ ardından, muhalefet büyük ölçüde Parlamentoyu boykot etmeye geri dönmüştür. Komisyon, parlamentonun hesap verebilirliğinin, yürütmenin gözetiminin, demokratik denetimin ve yasama kalitesinin artırılması için tüm partilerin aktif ve yapıcı katılımı gerektiğini ifade etmiştir (European Commission, 2019).

Yönetişime ilişkin duruma bakıldığında Komisyon, şeffaflığın, paydaşların katılımının ve hükümetin reformları uygulama kapasitesinin güçlendirilmesine ihtiyaç olduğunu vurgulamıştır. Sivil toplum kuruluşlarının faaliyet gösterdiği yasal, kurumsal ve mali ortamın genel olarak iyileştiği ancak sivil toplum kuruluşlarının politika oluşturma sürecine gerçek anlamda dâhil edilmesinin uygulamada henüz sağlanamadığı belirtilmiştir. Diğer yandan, Karadağ'daki kamu yönetiminde ve yargı sisteminde bazı ilerlemeler kaydedildiği ve orta düzeyde hazırlıklı olduğu, yolsuzlukla mücadelede henüz hazırlık aşamasında kaldığı, örgütlü suçlarla mücadelede de önceki yıllardan farklı olarak orta düzeyde hazırlıklı konuma geldiği saptanmıştır. Zira kara para aklamaya yönelik soruşturmalar, mali soruşturmalar ve suç varlıklarına geçici olarak el konulmasına ilişkin ilk izler geliştirilmiştir. Artan uluslararası polis işbirliği, bir dizi yüksek profilli uluslararası operasyon, tutuklama ve uyuşturucu ele geçirme olaylarında sonuç vermektedir. Ancak yerel çıkarların söz konusu olduğu daha karmaşık organize suç türlerinde ikna edici bir sicil oluşturmak için daha fazla sonucun gerekli olduğu belirtilmiştir. Temel haklar konusunda ise Karadağ, mevzuatını, AB standartlarıyla daha da uyumlu hale getirmiştir. Ombudsmanlık ve Ulusal Önleme Mekanizmasının kapasitesi gelişmiştir ancak kurumsal çerçevenin güçlendirilmesi ve insan haklarının etkili bir şekilde korunması için daha fazla çaba sarf edilmesi gerektiği not edilmiştir. Komisyon, 2019 yılındaki raporunda önceki yıllardan farklı olarak Romanlar dışında Mısır azınlığının da savunmasız ve ayrımcılığa uğrayan topluluk olduğunu vurgulamıştır (European Commission, 2019).

Ekonomik açıdan bakıldığında Karadağ ekonomisinin hızla büyümeye devam ettiği ancak işsizlik oranı yüksek kalmaya devam not edilmiştir. Trading Economics'in (2023) verilerine göre Karadağ'daki işsizlik oranı 2019 yılı %16 ile %18 aralığında seyretmiştir. Bu oran aşağıdaki grafikte de görüldüğü üzere 2019'un sonlarında artmaya başlayarak 2022 yılında %24'ün üzerine çıkmıştır.

1 Zarf olayı, Karadağ merkezli Atlas Group'un başkanı olan Dusko Knezeviç'in, 2016 seçim kampanyasını finanse etmek için 200.000 dolar olduğunu söylediği zarfı, o zamanki Podgorica belediye başkanı Slavoljub Stijepoviç'e uzattığı bir video klibinin Ocak 2019'da ortaya çıkması olayıdır. Knezeviç medyaya, Cumhurbaşkanı Milo Đukanoviç'in Sosyalistlerin Demokrat Partisi'ne son 25 yıldır bu kadar parayı sağladığını ve bu süre zarfında DPS'nin hiçbir zaman iktidardan düşmediğini ifade etmiştir.

Grafik 3. Trading Economics'in Verilerine Göre Karadağ'daki İşsizlik Oranları

Kaynak: Trading Economics, 2023.

Olumlu ihracat dinamiklerine rağmen güçlü iç talepten kaynaklanan cari işlemler açığı çok büyük kalmaya devam ettiği ve doğrudan yabancı yatırımların net girişleriyle bir kısmının finanse edildiği kaydedilmiştir. Finansal sektörün ödeme gücünün iyileştiği ancak küçük şirketlerin finansmana erişiminin sıkı kredi koşulları nedeniyle engellenmeye devam ettiği belirtilmiştir. Mali konsolidasyon çabaları 2018'de de devam etmiş olmasına rağmen bütçe açığı hedefi tutturulamamış ve Çin'den alınan kredi ile finanse edilen büyük bir otoyol projesinin finansman ihtiyacı nedeni ile kamu borcu yeni bir rekora ulaşmıştır (European Commission, 2019; Independent Türkçe, 2021).

Karadağ'ın üyelik yükümlülüklerini üstlenebilme yeteneği konusunda ise şirketler hukuku, fikri mülkiyet hukuku, enerji ve dış, güvenlik ve savunma politikası gibi alanlarda hazırlık düzeyine ulaşılmıştır. Malların serbest dolaşımı, rekabet politikası, tarım ve kırsal kalkınma, gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikası ile işletme ve sanayi politikası gibi birçok fasılda ilerleme yaşanmıştır. İş kurma hakkı ve hizmet sunma özgürlüğü, fikri mülkiyet hukuku, tarım ve kırsal kalkınma ile gıda güvenliği, veterinerlik ve bitki sağlığı politikası alanlarında ilerleme kaydedilmiştir. Karadağ'ın geleceğe yönelik özellikle rekabet politikası, çevre ve iklim değişikliği ile kamu alımları konularına odaklanması gerektiği vurgulanmıştır. Diğer yandan göç konusunda, Karadağ, bölgesel göç akışının Arnavutluk, Karadağ ve Bosna Hersek boyunca "kıyı rotası" olarak adlandırılan bölgeye doğru kısmen kayması nedeniyle düzensiz göçte keskin bir artış yaşamıştır. Karadağ makamları 4753 düzensiz göçmeni yakalamış (2017'ye kıyasla %460 artış), bu da ülkenin kabul ve idari kapasitelerini büyük bir baskı altına sokmuştur. Bu noktada, göç ve ilticaya ilişkin önemli bir yasal paketin yürürlüğe girmesiyle yasal çerçeve daha da güçlendirilmiş, kabul ve operasyonel kapasitelerin artırılmasına yönelik bazı tedbirler alınmıştır. Komşu ülkelerle önemli sınır işbirliği anlaşmaları imzalanmış ve AB ile Avrupa Sınır ve Sahil Güvenlik Statüsü

Anlaşması başlatılmış ve bu antlaşma 1 Temmuz 2020'de yürürlüğe girmiştir (European Commission, 2019).

2020 yılında Ülke Raporu siyasi açıdan incelendiğinde, ilk olarak Covid-19 salgını nedeniyle parlamentonun 2020'nin ilk aylarında faal olmadığı ve 30 Ağustos parlamento seçimleri nedeniyle feshedildiğinin belirtildiği gözlemlenmektedir. Ağustos 2020 parlamento seçimleri öncesindeki siyasi ortam gerginleşip kutuplaşmış ve siyasi aktörler arasında diyalog zayıflamıştır. Muhalefet partilerinin geçici meclis komisyonu çalışmalarına kısmi katılımıyla 2019 yılı boyunca siyasi diyalogun yeniden tesis edilmesine yönelik bazı ilk adımlar atılmasına rağmen muhalefet üyeleri, hükümetin dini özgürlükler veya inançla ilgili kanun tasarısını genel kurula sunmasının ardından katılımlarını askıya almışlardır. Bu durum, Aralık 2019 itibarıyla geniş çaplı dini protestolara yol açmış ve Covid-19 krizi nedeniyle bu protestolar 2020 baharında geçici olarak askıya alınmıştır (European Commission, 2020). Parlamento seçimi, iktidardaki çoğunluk yapısında benzeri görülmemiş bir değişiklikle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, Cumhurbaşkanı Milo Dukanoviç genel başkanı olduğu Batı yanlısı Sosyalistlerin Demokratik Partisi (DSP) öncülüğündeki "Karadağ için Kararlı" ittifakı 29 sandalye alırken, Rusya yanlısı muhalif Demokrat Cephe (DP) öncülüğünde "Karadağ'ın Geleceği için" ittifakı 28 sandalye almıştır (Crnovrsanin ve Gül, 2020). Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi'nin (AGİT/ODIHR) ön bulgularına göre kilise ve ulusal kimlik konularında oldukça kutuplaşmış bir ortam olmasına rağmen seçimin şeffaf ve etkin bir şekilde yönetildiği kaydedilmiştir (European Commission, 2020).

Temel haklar alanındaki ise yasal ve kurumsal çerçevenin büyük ölçüde sağlandığı vurgulanmıştır. Temmuz 2020'de, eşcinsel çiftlerin hayat ortaklığına ilişkin kanun Parlamento tarafından kabul edilmiş ve Karadağ bölgesinde eşcinsel çiftlerin statüsünü düzenleyen ilk ülke olmuştur. İnsan hakları kurumları ile İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı'nın kapasitesi güçlendirilmiştir ve Kamu Denetçiliği Kurumu'na duyulan güvenin arttığı belirtilmiş ancak insan haklarına ilişkin ulusal mevzuatın etkili bir şekilde uygulanmasını sağlamaya yönelik zorluklar olduğu vurgulanmıştır. Ağustos 2020 seçimleri bağlamında marjinal grupların etnik ve dini motifli saldırı tehditleri de endişe konusu olmuştur. Komisyon, insan haklarının tüm çalışma alanları, kamu politikaları ve sektörlerde yaygınlaştırılması için daha fazla çaba sarf edilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir. Rapor döneminde Karadağ'ın ifade özgürlüğü konusunda ilerleme kaydetmediği saptanmıştır. Medya mevzuatında ilerleme kaydedilmesine rağmen 2020 yılı boyunca çevrimiçi portalların editörleri ve vatandaşlar hakkında, çevrimiçi yayınları veya paylaştıkları içerikler nedeniyle yapılan tutuklama ve yargılamalarla gölgelenmiştir. Günlük Dan gazetesinin genel yayın yönetmeninin 2004'te öldürülmesi ve 2018'de araştırmacı bir gazetecinin vurulması gibi önemli eski saldırı vakaları hâlâ çözüme kavuşturulamadığı da raporda vurgulanmıştır (European Commission, 2020).

2020 yılı Karadağ'ın ekonomisinde ise düşük yatırımlar nedeniyle ekonomik büyüme hızında yavaşlama olduğu, özellikle hizmet ihracatının artmasına rağmen raporda bunun cari açığı azaltmaya yetmediği kaydedilmiştir. İşgücü piyasası koşulları iyileştirilmiş ancak kadınlar, gençler, Romanlar ve düşük vasıflı kişiler arasında işsizlik oranının yüksek olduğu not edilmiştir. Karadağ'ın ekonomik görünümü, Nisan ayında uygulamaya konulan Covid-19 karantina tedbirlerinin ekonominin büyük bölümünü durma noktasına getirmesi nedeniyle 2020'nin ikinci çeyreğinden bu yana gerilemiştir. 2019'da iyileşen kamu maliyesinin, 2020'de yetkililerin salgına karşı politika tepkisini finanse etmek için hızla artan maliyetler ve düşük ekonomik faaliyet nedeniyle bütçe gelirlerinde düşüş nedeniyle önemli bir baskı altında olduğu vurgulanmıştır (European Commission, 2020).

30 Ağustos 2020 parlamento seçimlerinde, Karadağ'ın Geleceği İçin İttifakı meclisteki 81 sandalyenin 27'sini, diğer iki muhalefet bloğundan Barış Bizim Milletimizdir 10, Birleşik Reform Eylemi ise toplam 14 sandalye kazanarak 3 ayrı muhalefet bloğunun oluşturduğu ittifak 41 sandalyeyle çoğunluğu elde etmiştir. DPS'li Cumhurbaşkanı Milo Đukanović hükümeti kurma görevini Ekim 2020'de Karadağ'ın Geleceği İçin lideri Zdravko Krivokapić'e vermiştir. Krivokapić başbakanlığında kurulan 42. Hükümet 4 Aralık 2020 tarihinde görevine başlamış ve bu hükümet Karadağ'da çoğunlukla siyasi bağlantısı olmayan uzmanlardan oluşan ilk hükümet olarak karşımıza çıkmıştır (Terzi, 2020). Ancak 2021 yılı Karadağ Ülke Raporunda muhalefet ve iktidar çoğunluğuna mensup milletvekillerinin çoğunluğunun genel kurul oturumlarını boykot etmesinin karar alma sürecinin askıya alınmasına neden olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca parlamentonun, Karadağ'ın AB reform gündemine bağlılığını uygulamada henüz ilerleme göstermediği ve yasama girişimleri konusunda hükümetle koordinasyonunu geliştiremediği vurgulanmış ve parlamentonun, ülkenin AB yolunda ilerleme kaydetmesi için hayati önem taşıyan AB ile ilgili reformlar konusunda partiler arası ve toplumsal geniş bir mutabakat sağlaması çağrısında bulunulmuştur. Diğer yandan, parlamentonun 2020'de olduğu gibi 2021 yılında da yargı atamaları için gerekli olan 2/3 çoğunluğu sağlayamadığı not edilmiş ve yargının kilit işlevlerinin hala vekâleten yürütüldüğü kaydedilmiştir. Son olarak 16 fasıl müzakeresinin ve 24 çalışma grubu başkanının istifası veya görevden alınması ile müzakere sürecinin zayıfladığı ve yeni yönetimin AB entegrasyonuna yapıcı katılım gösteremediğine dikkat çekilmiştir (European Commission, 2021).

Ekonomi konusunda ise Karadağ Covid-19 pandemisinin, ülkenin turizme bağımlı ekonomisine ağır bir darbe vurması nedeniyle 2020'de bir durgunluk yaşadığı kaydedilmiştir. Bu bağlamda, Covid-19 pandemisi, Karadağ'ın turizme bağımlı ekonomisini şoklara karşı oldukça kırılgan olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Yeni hükümetin ise ilave Covid-19 destek programları da dâhil 2021 finansman ihtiyaçlarını karşılamak için mali kaynaklar biriktirerek mali riskleri azaltmayı başardığı belirtilmiştir. Kamu hibeleri sayesinde inovasyon kapasitelerini geliştirmek ve yerel şirketlere AB standartlarını tanıtmak için bazı çabalar sarf edilmiş ancak bunların

yetersiz kaldığı da vurgulanmıştır. İyi komşuluk ilişkileri ve bölgesel işbirliği ile ilgili olarak ise Karadağ'ın, diğer genişleme ülkeleri ve komşu AB üye devletleri ile ikili ilişkilere yapıcı bir şekilde bağlı kalmaya devam ettiği ancak Sırbistan ile ikili ilişkiler, milliyetçi söylemlerin artması nedeniyle artan gerginliklerin Karadağ'ın tam üyeliğini gölgelendiğine dikkat çekilmiştir (European Commission, 2021).

Son olarak 2022 yılı Karadağ Ülke Raporu kısaca özetlenecek olursa; öncelikle bugüne kadar 33 müzakere faslının açılmış ve bunlardan üçünün geçici olarak kapatıldığını belirtmekte fayda bulunmaktadır. Diğer yandan Karadağ'ın SAA'yı uygulamaya devam ettiği ve anlaşma kapsamındaki ortak organların toplantılarının düzenli aralıklarla gerçekleştirildiği vurgulanmıştır. Katılım müzakerelerindeki genel ilerlemenin hukukun üstünlüğü alanında kaydedilecek ilerlemeye bağlı olduğu buna ulaşılmadan başka hiçbir fasıl geçici olarak kapatılmayacağından, 23. ve 24. hukukun üstünlüğü fasıllarında belirlenen ara kriterlerin karşılanmasına yönelik ilerlemede fazla ilerleme kaydedilmesi açısından kilit önem taşıdığı yinelenmiştir (European Commission, 2022).

Komisyon, Karadağ'ın katılım yolunda daha ileri adımlar atabilmesi için ifade ve medya özgürlüğü, yolsuzluk ve organize suçlarla mücadele alanlarında kalan tüm eksikliklerin giderilmesi ve yargının bağımsızlığı, profesyonelliği ve hesap verebilirliğine ilişkin reformların hızlandırılması ve derinleştirilmesi çağrısında bulunmuştur. Bu çalışmaların hızının Karadağ tarafından belirleneceği vurgulanmıştır. Ayrıca siyasi dalgalanma, hükümet istikrarsızlığı ve gerginlikler, karar alma süreçlerini ve reformların uygulanmasını sekteye uğrattığı kaydedilmiştir. Bir diğer konu olan Covid-19 salgını, raporlama dönemi boyunca devam etmiş ve Karadağ 2022 baharında, salgının şiddetini sınırlamak için getirilen kısıtlamaları kısmen kaldırmıştır. Rapor döneminde Karadağ'ın, krizin ciddi ekonomik ve sosyal etkilerini hafifletmek için mali tedbirler aldığı kaydedilmiştir. Son olarak Rusya'nın Ukrayna'ya yönelik saldırganlığının ardından Karadağ'ın, AB'nin kısıtlayıcı tedbirleri de dâhil AB'nin dış ve güvenlik politikasına tam uyum sağlamaya devam etmesi, bu saldırganlığa yanıt olarak BM nezdinde AB girişimlerine verdiği sesli desteğin yanı sıra uluslararası hukuk ve kurallara dayalı bir uluslararası düzene verdiği destek övgüyle karşılanmıştır. Bu durum ülkenin stratejik yöneliminin ve AB'ye katılım hedefine bağlılığının güçlü bir işareti olarak algılanmıştır. (European Commission, 2022).

Sonuç

2006 yılında bağımsızlığını kazanan ve dış politika hedefini Avrupa-Atlantik ağına entegre olmak üzere oluşturan ve Aralık 2010'da AB adaylık statüsünü elde eden Karadağ, 2011 yılında Avrupa-Atlantik entegrasyonunda umut verici beklentiler yaşamış ve bu durum Karadağ'a birçok fırsat sunmuştur. Ülke Raporları incelediğinde, ülkede sorunlu konular olan yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele, temel insan hak ve özgürlükleri ve ifade özgürlüğü gibi alanlar da çeşitli ilerlemeler

yaşandığının kaydedildiği ancak bunun AB'ye tam üyelik için yeterli görülmediği vurgulanmıştır. Karadağ'ın yolsuzluk ve örgütlü suçlar ile ilişkilendirilmesinin (özellikle yolsuzlukla) nedeni en temelde zayıf kamu kurumlarının varlığı olmuştur. Bu noktada, devletten çıkar sağlamak isteyen ekonomik elitlerin de hükümet ve ekonomik politikalar üzerinde kayda değer bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu durumda Karadağ'ın ilerleme kaydedebilmesi için öncelikle kamu ve kamu maliyesi konularında ve hukukun üstünlüğü alanında ciddi reformlar yapması ve bunları uygulaması gerekmektedir.

Diğer bir konu ise yargının bağımsızlığı, tarafsızlığı, hesap verebilirliği ve verimliliği hususunda Karadağ'ın sorunlar yaşamasıdır. Karadağ'da ifade özgürlüğüne yönelik saldırılar da halen önemli bir endişe kaynağıdır. Gazeteciler ve medya mülkiyeti konusunda yaşanan birtakım saldırıların bazılarında başarılı inceleme ve kovuşturma yapılmış olmasına rağmen çoğu durumda olguların tam anlamıyla incelenmediği kaydedilmiştir. Ekonomik kriterler açısından ise Ülke Raporlarında da kaydedildiği gibi 2014 yılı itibarıyla ivme kaydeden Karadağ ekonomisinin Covid-19 nedeniyle ciddi bir düşüş yaşadığı görülmüş, ülkedeki enflasyon oranı da buna paralel arttığı kaydedilmiştir. 2021 yılında yaşanan kısa bir toparlanma sürecinin ardından bu sefer de Rusya-Ukrayna savaşından kaynaklı olarak yaşanan enerji krizi sebebiyle Karadağ'ın ekonomik büyümesinde düşüş yaşandığı görülmüştür. Diğer yandan, ülkedeki işsizlik oranının da AB'nin istediği seviyede olmadığı (2022 itibarıyla %24) kaydedilmiştir. Dolayısıyla Karadağ'daki ekonomik sorunların ortadan kaldırılabilmesi için öncelikle ekonomide yapısal reformların gerçekleştirilmesi ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması gerekmektedir.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus Karadağ'da geçtiğimiz aylarda gerçekleştirilen 2023 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, otuz yıldır ülke siyasetinde önemli bir rol oynayan DSP lideri Đukanoviç'in seçimi kaybetmesi ve yerine Avrupa Şimdi Hareketi'nin adayı olan Jakov Milatoviç'in geçmesidir. Aslına bakılırsa 2010 yılından itibaren DSP'nin güç kaybetmeye başladığını ve ülkede çeşitli siyasi ve toplumsal krizler yaşandığını ifade etmek gerekmektedir. Zira 2013'te yapılan cumhurbaşkanlığı seçim sonuçlarını muhalefet uzun bir zaman kabul etmemiş, 2015-2016'da ise DSP'yi yolsuzlukla ilişkilendirenler ve NATO'ya karşı olanlar sokak eylemleri gerçekleştirmiş, Ağustos 2020 parlamento seçimlerinden sonra ise hükümet krizleriyle karşılaşmıştır. Ayrıca 2022 yılında Sırp Ortodoks Kilisesi ile Karadağ Hükümeti arasında Temel Sözleşme'nin imzalanması ile Dritan Abazoviç Hükümeti de düşmüştür. Bu bağlamda, bu sözleşmenin imzalanmasıyla başlayan sürecin bir domino etkisi yarattığı, Avrupa-Atlantik ağının da bu durumdan rahatsız olduğu açıkça görülmektedir. Zira buradaki donmuş meselelerin gün yüzüne çıkması AB'nin arka bahçesi olarak gördüğü Batı Balkanların Rus etkisi altında kalabileceği anlamına da gelmektedir. Bu noktada, her ne kadar Batı yanlısı Đukanoviç'in seçimi kaybetmesinin ardından ülke siyaseti ile ilgili net bir çıkarım yapmak erken olsa da bu seçim Karadağ'ın son on yılda yaşadığı ağır ve sancılı dönüşümünde yeni bir aşamaya geçildiğini göstermektedir.

AB entegrasyon süreci açısından değerlendirildiğinde her ne kadar Dukanoviç ile DSP iktidarı, yolsuzluk örgütlü suçlar ve devletin kurumlarını ele geçirme gibi konularla iç içe olmasından dolayı eleştirilse de Avrupa-Atlantik ağı ile eşgüdümlü bir tutum sergilediği için AB ve ABD ile ciddi bir siyasi kriz yaşamamıştır. Zira Karadağ, Rusya-Ukrayna Savaşı'nda dahi Rusya'ya karşı yaptırımları desteklemiştir. Bu noktada, Avrupa-Atlantik ağının ülkede yaşayan Sırplar üzerinden Karadağ'a müdahil olma potansiyeli taşıyan Sırbistan ve Rusya karşısında Dukanoviç'i istikrarı devam ettirebilecek bir lider olarak gördüğü açıkça ifade edilebilir. 2023 seçimini kazanan Milotovic ise özellikle yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele konularında ve ülkede gerçekleştirilmeyi bekleyen reformlarda Karadağ'a, AB entegrasyonunda ivme kazanabileceği beklentisini oluşturmuştur. Bununla birlikte, 11 Haziran 2023 erken parlamento seçimlerinde, Avrupa Şimdi Hareketi meclis de çoğunluğu da elde etmiştir. Şüphesiz tüm bu beklentilerin gerçekleşmesi ve Karadağ'ın AB'ye tam üye olması, meclisin faal olarak çalışması karar alma mekanizmasının işleme ve siyasi, ekonomik ve diğer konularda yapılacak olan reformların oluşan yeni siyasi ortamda nasıl şekilleneceği ile de yakından alakalı olmaktadır.

En nihayetinde AB adaylık statüsüne sahip olan ülkelerin temel amacı AB'ye tam üye olabilmektir. Fakat AB ile müzakere süreçlerinde aday ülkelerden siyasi, ekonomik, sosyal vb. çeşitli alanlarda ilgili koşulları yerine getirmeleri beklenmektedir. Bu çalışmada, adaylık statüsü elde ettiği 2010'dan günümüze hala AB tam üyesi olamayan Karadağ'ın, AB'ye tam üye olma noktasında yol haritasının belirlendiği ülke raporları yukarıda da bahsedilen çeşitli alanlarda analiz edilmiştir. Yapılan analizlerden, Karadağ'ın ekonomi, demokratikleşme, hukukun üstünlüğü, örgütlü suçlar ve yolsuzlukla mücadele, ifade özgürlüğü gibi konularda belirli ilerlemeler kaydetmesine rağmen 2022 yılı ülke raporunda da belirtildiği üzere bu ilerlemelerin tam üyelik için yeterli olmadığı ve dolayısıyla da reformların hızlandırılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Tüm bunlar göz önüne alındığında Karadağ, AB tam üyeliğine yaklaşıyor mu, uzaklaşıyor mu sorusuna verilen yanıt, Karadağ'ın Avrupa-Atlantik kurumlarına entegrasyon konusundaki kararlılığı ve AB ile özellikle dış politikadaki uyumu düşünüldüğünde AB'ye tam üyelik hedefinden uzaklaştığının söylenemeyeceği yönündedir. Ancak özellikle Karadağ'ın iç siyasetinde bir istikrar sağlanamaz ve reformlar beklenen şekilde gerçekleştirilemezse yakın gelecekte Karadağ'ın, AB'ye tam üye olamayacağını ve bunun uzun bir sürece yayılacağını söylemek de yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Arman, M.N. & Çiftçi S.E. (2019). Güvenliğin Kalkınma Boyutu: Karadağ Örneği. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 31-48.
- Arman, M. N. (2023). Stabilocracy and the Durability of Illiberal Practices in the Western Balkans. *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences*, 29, 24-32.

- Crnovrsanin, S. & Gül, K. (2020). *Karadağ'daki Genel Seçimde Muhalefet Kanadı Zafer İlan Etti*. Anadolu Ajansı, 17 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/karadag-daki-genel-secimde-muhalefet-kanadi-zafer-ilan-etti/1958219>, adresinden alınmıştır.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), (2022). *Karadağ Bilgi Notu*. 4 Ekim 2023 tarihinde <https://www.deik.org.tr/uploads/karadag-bilgi-notu-haziran-2022.pdf>, adresinden alınmıştır.
- Dudley, D. (2017). The Price of European Integration: Montenegro's NATO Membership on the Path of EU Accession. *Mediterranean Quarterly*, 28(4), 14-31.
- Durakovic, E. (2014). Karadağ Cumhuriyeti. Arman, M.N. & Mandacı, N. (Eds.), *Çağdaş Balkan Siyaseti: Devletler, Halklar, Parçalanma ve Bütünleşme*, içinde (149-179). 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Ekinci, M. U. (2014). Karadağ Siyasetini Anlama Kılavuzu, İstanbul: SETA Yayıncılık.
- Elbasani, A. (2012). Enlargement in the Western Balkans: EU Incentives and Domestic Constrains. Biliarsky, I., Cristea, O. & Oroveanu, A. (Eds.), *The Balkans and Caucasus: Parallel Processes on the Opposite Sides of the Black Sea*, içinde (256-276). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Erdem, G. (2016). *Avrupa Birliği ile İstikrar ve Ortaklık Sürecinde Batı Balkanların Ekonomik Dönüşümü*. Aydın: Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- EUR-LEX, (tarih yok). *Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012*. 11 Mayıs 2023 tarihinde, <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/enlargement-strategy-2011-2012.html> adresinden alınmıştır.
- European Commission, (tarih yok). *European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, Montenegro*. 11 Mayıs 2023 tarihinde, https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/montenegro_en, adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2013). *Montenegro 2013 Progress Report*. Brussels, 2013, 15 Mayıs 2023 tarihinde https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2016-12/mn_rapport_2013.pdf adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2014). *Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-15*, Brussels 2014, 16 Mayıs 2023 tarihinde https://www.ab.gov.tr/files/000etkinlikler/2014_enlargement_strategy_paper.pdf adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2015). *Montenegro 2015 Progress Report*. Brussels, 2015, 15 Mayıs 2023 tarihinde https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2018-12/20151110_report_montenegro.pdf, adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2016). *Montenegro 2016 Progress Report*. Brussels, 2016, 17 Mayıs 2023 tarihinde https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2018-12/20161109_report_montenegro.pdf adresinden alınmıştır.

- European Commission, (2018). *Montenegro 2018 Progress Report*. Brussels, 2018, 17 Mayıs 2023 tarihinde <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-05/20180417-montenegro-report.pdf> adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2019). *Montenegro 2019 Progress Report*. Brussels, 2019, 17 Mayıs 2023 tarihinde <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2019-05/20190529-montenegro-report.pdf>, adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2020). *Montenegro 2020 Progress Report*. Brussels, 2020, 17 Mayıs 2023 tarihinde https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2020-10/montenegro_report_2020.pdf, adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2021). *Montenegro 2021 Progress Report*. Brussels, 2021, 18 Mayıs 2023 tarihinde <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2021-10/Montenegro%202021%20report.PDF> adresinden alınmıştır.
- European Commission, (2022). *Montenegro 2022 Progress Report*. Brussels, 2022, 18 Mayıs 2023 tarihinde <https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/Montenegro%20Report%202022.pdf> adresinden alınmıştır.
- Independent Türkçe, (2021). *Borçlandığı Çin'e Para Ödemeyen Karadağ'a Avrupa'da Sırt Çevirdi*. 4 Ekim 2023 tarihinde <https://www.indyrturk.com/node/347366/dünya/borçlandığı-çine-para-ödeyemeyen-karadağa-avrupa-da-sırt-çevirdi>, adresinden alınmıştır.
- Naím, M. (2012). Mafia States: Organized Crime Takes Office. *Foreign Affairs*, Mayıs-Haziran 2012, 15 Mayıs 2023 tarihinden <https://www.foreignaffairs.com/mafia-states> adresinden alınmıştır.
- Özer, F. & Ultan, M. Ö. (2021). Avrupa Birliği'ne Aday Statüsündeki Ülkelerin Siyasi ve Ekonomik Açılardan Karşılaştırılması. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, cilt:19, Özel Sayı, 29-56.
- Özkan, C.E. (2023). *Balkanların AB'ye Entegrasyon Sürecine Rusya'nın Tepkisi: Karadağ Örneği*. 4 Ekim 2023 tarihinde Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM), <https://www.ankasam.org/balkanlarin-abye-entegrasyon-surecine-rusyanin-tepkisi-karadag-ornegi/>, adresinden alınmıştır.
- PubAffairs Bruxelles, (2022). *Montenegro: Political Tensions Slow Progress of EU-Related Reforms*. 4 Ekim 2023 tarihinde <https://www.pubaffairsbruxelles.eu/eu-institution-news/montenegro-political-tensions-slow-progress-of-eu-related-reforms/>, adresinden alınmıştır.
- Radulović, M. Montenegro's Journey towards EU Accession. Rupnik, J. (Ed), *The Western Balkans and the EU: 'the hour of Europe'*, içinde (79-93), Fransa: European Union Institute for Security Studies (EUISS).
- Sekulić, T. (2020). *The European Union and the Paradox of Enlargement The Complex Accession of the Western Balkans*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Şahin, Y. (2013). *Karadağ: Yolsuzluk Ve Örgütlü Suçlarla Mücadele, AB Yolunda Sorun Teşkil Ediyor*. İktisadi Kalkınma Vakfı, İstanbul, 26-30.

Terzi, H. (2020). *Karadağ'da 29 Yıl Sonra Yaşanan İktidar Değişikliği*. 18 Mayıs 2023 tarihinde <https://www.institute.org/opinion/karadagda-29-yil-sonra-yasanan-iktidar-degisikligi> adresinden alınmıştır.

Trading Economics, (2023). *Montenegro-Unemployment Rate*. 4 Ekim 2023 tarihinde <https://tr.tradingeconomics.com/montenegro/unemployment-rate>, adresinden alınmıştır.

Vurusic, V. & Trkanjec, Z. (2019). *Montenegro Sentences Russia, Opposition Leaders for Failed 2016 Coup*. Euractiv, 4 Ekim 2023 tarihinde <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/montenegro-sentences-russians-opposition-leaders-for-failed-2016-coup/>, adresinden alınmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış Bağımsız

Yazar Katkısı: Zeynep Paralı %50

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu çalışma etik onay gerektiren herhangi bir insan veya hayvan araştırması içermemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Çalışma ile ilgili herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Peer Review: Independent double-blind

Author Contributions: Zeynep Paralı 50%

Funding and Acknowledgement: No support was received for the study.

Ethics Approval: This study does not contain any human or animal research that requires ethical approval.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest with any institution or person related to the study.